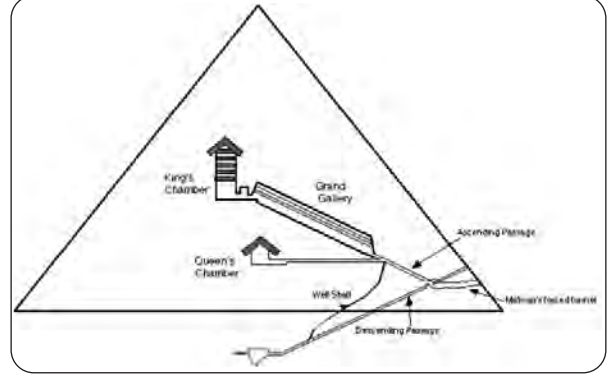

प्रकरण ४. पाश्चात्य वास्तुकला

● पार्श्वभूमी :

पाश्चात्य वास्तुकलेचा विचार करता अश्मयुगातील मानव नैसर्गिक गुहांमध्येच राहात होता. त्यानंतर मातीच्या विटा भाजून पक्क्या बनवून घरे बांधण्यात येऊ लागली. नंतर दगड घडवता येऊ लागल्याने मोठमोठ्या घडीव दगडांचे बांधकाम थडग्यासाठी अथवा धार्मिक आचारांसाठी रचना करण्यात येऊ लागली. पाश्चात्य वास्तुकलेचा प्राथमिक विकास नवअश्मयुगाच्या शेवटी इंग्लंडमध्ये स्टोनहेंज किंवा फ्रान्समधील ब्रिटनीमध्ये आढळलेली दगडांची वर्तुळाकार रचना ही वास्तूंची उत्तम उदाहरणे आहेत. अवाढव्य दगड एकावर एक ठेवून अशी धार्मिक विधींच्या स्थानांची किंवा थडग्यांची रचना केलेली आहे. काही थडगी जमिनीखाली खड्डे खणून व त्यावर दगडी आवरण घालून केलेली असत. त्यांना 'डोलमेन' म्हणत. त्याचप्रमाणे उभे ओबडधोबड दगड थोडेसे घडवून त्यावर डोक्याचे व हातांच्या पंज्याचे आकार कोरीत, आणि त्याचा उपासनेसाठी किंवा स्मारक म्हणून उपयोग करीत. त्यांना 'मेनहीर' म्हणतात. हे मध्यपूर्वेत अनेक ठिकाणी आढळले आहेत. त्यानंतर वास्तुकला म्हणून स्वतंत्र सुरुवात इजिप्शियन कलेपासून झाली असे समजले जाते. कारण इजिप्शियन काळात वास्तुकलेचे अनेक नमुने निर्माण झाले ज्यात प्रचंड आकाराचे पिरॅमिड्स, देवालये, राजवाडे इत्यादींची निर्मिती झालेली आढळून येते. त्यानंतर वास्तुकलेतील प्रगत अवस्था रोमन पॅन्थेऑन मंदिरात पहावयास मिळते. याबरोबरच ॲम्फीथिएटरसारखी नाट्यगृह, क्लोझियमसारखी क्रीडागारही वास्तुकलेची उत्कृष्ट उदाहरणे ठरतात.

(१) पिरॅमिड रचना :

पिरॅमिडची रचना

प्राचीन इजिप्शियन लोकांच्या निश्चित स्वरूपाच्या काही धर्मविषयक कल्पना होत्या. मृत्यूनंतर जीवन आहे, या कल्पनेवर त्यांचा विश्वास होता. ऐहिक जीवनाप्रमाणेच मृत्यूनंतर माणसाचा आत्मा त्याच प्रकारच्या जीवनाचा अनुभव घेत असतो, हा विचार त्यांच्या संस्कृतीत रुजला होता. आत्म्याला ते 'का' म्हणत. जोपर्यंत मृत व्यक्तीचे शरीर सुरक्षित राहील तोपर्यंत तिचे मरणोत्तर जीवन कायम राहते, अशी श्रद्धा होती. मृत शरीर सडून नष्ट होऊ नये म्हणून त्यावर काही द्रव्यांची प्रक्रिया करून ते सुरक्षित ठेवत. अशा मृत शरीरांना 'ममी' म्हणतात. या ममी अधिक सुरक्षित रहाव्यात म्हणून पिरॅमिडची निर्मिती झाली. पिरॅमिड हे इजिप्शियन वास्तुकलेचे खास विशेष होय. घनता, भव्यता आणि रूपाचा साधेपणा ही त्याची महत्त्वाची गुणवैशिष्ट्ये होत. पिरॅमिड म्हणजे विशिष्ट आकाराचे थडगे होय. पिरॅमिडचा पाया हा चौरसाकृती असतो. जमिनीलगतच्या पायावर चारही बाजूंनी तो वरपर्यंत एका बिंदूत निमुळता होत गेलेला असतो व तो आतून भरीव रचनेचा असतो. इजिप्तमध्ये तीस पिरॅमिड

अस्तित्वात आहेत. त्यातील खुफू, खाफ्रे, मेणकुरे या राजांचे पिरॅमिड विशेष प्रसिद्ध आहेत.

(२) खुफूचा पिरॅमिड :

खुफूचा पिरॅमिड

प्रकार : वास्तू (थडगे)

स्थळ : गिझा वाळवंट, इजिप्त

निर्मिती कालखंड : इ. स. पूर्व २५८० ते २५६०

राजवंश : इजिप्शियन सम्राट खुफू

माध्यम : पिवळसर चुनखडी दगड

उंची : १४४ मीटर (आता १३५ मीटर उंच एवढा भाग शिल्लक आहे.)

कलात्मक वैशिष्ट्ये : खुफू फॅरोहासाठी बांधलेला हा पिरॅमिड आकाराने सर्वात भव्य आहे. जगातील सात आश्चर्यांत त्याची गणना केली जाते. तो “ग्रेट पिरॅमिड” म्हणूनही ओळखला जातो. तेरा एकर जमिनीवर विस्तारित असलेल्या या पिरॅमिडच्या चौरसाकृती पायाची एक बाजू २२५ मी. लांब आहे. हा पिरॅमिड बांधण्यासाठी २२४० कि. ग्रॅ. वजनाचे २३ लक्ष घडीव दगड लागले असावेत असा अंदाज व्यक्त केला जातो. त्याचे बांधकाम एक लक्ष माणसांनी दरवर्षी तीन महिने याप्रमाणे २० वर्षांत पूर्ण केले. प्रचंड आकाराच्या या पिरॅमिडच्या आतल्या मध्य भागात शवपेटिकेची खोली, राजा व राणी यांच्या दोन खोल्या ‘ग्रेट हॉल’ या नावाने ओळखला जाणारा उतरता मार्ग आणि हवा प्रकाशासाठी दोन चिंचोळे झरोके एवढीच

पोकळ जागा सोडलेली आहे. ग्रॅनाईट दगडाची शवपेटिका फुटलेल्या अवस्थेत आहे. ती पिरॅमिडचे बांधकाम सुरू असतानाच आत ठेवली गेली असावी. ग्रेट हॉल या उतरत्या मार्गाची लांबी ४६ मीटर असून त्याचे बांधकाम अगदीच काटेकोरपणे लहानशी फटदेखील न ठेवता कौशल्याने केले आहे. एका अरब इतिहासकाराने याबद्दल लिहिताना ‘दोन दगडांच्या सांध्यात एखादी टाचणी किंवा पिसही जाऊ शकणार नाही’ असे लिहिले आहे.

युनेस्को या जागतिक संस्थेने इजिप्तच्या पिरॅमिड्सची नोंद ‘जागतिक वारसा’ म्हणून केलेली आहे. त्याचबरोबर हे पिरॅमिड्स जगातील सात आश्चर्यांपैकी एक आहे.

(३) अबू सिंबेलची मंदिरे :

प्रकार : वास्तू (धार्मिक)

स्थळ : अबू सिंबेल, इजिप्त

राजवंश : दुसरा रामेसिस

निर्मिती कालखंड : इ. स. पूर्व १२६४

माध्यम : नैसर्गिक खडक

पद्धत : खोदून, पोखरून, कोरून

आकार : (१) ९८ फूट उंची, १५५ फूट रुंदी

(२) ४० फूट उंची, ९२ फूट रुंदी

अबू सिंबेलची मंदिरे

कलात्मक वैशिष्ट्ये : अबू सिंबेल येथे खडक खोदून, पोखरून आणि कोरून निर्माण केलेली दोन प्रचंड आकारांची दोन भव्य मंदिरे आहेत. मोठे मंदिर हे री-हे-अख्ती, अमुन-रा, रामेसिस दुसरा यांना समर्पित केलेले आहे. त्याच्या प्रवेशद्वाराच्या दोन्ही बाजूस मिळून दुसऱ्या रामेसिस राजाचे चार प्रचंड पुतळे बसलेल्या अवस्थेत आहेत. याची उंची प्रत्येकी १८ मीटरहून अधिक आहे. या चार मूर्तींचा भव्य आकार हेच या देवालयाचे खास वैशिष्ट्ये आहे. या मंदिराच्या आतील बाजूस दोन दालने आहेत. भिंतीवर रांगेत ओसिरीस देवांची शिल्पे असून त्यांचे चेहरे तपशीलवार कोरलेले आहेत. पायलॉनच्यावर आडव्या पट्ट्यात पौर्वात्य देशात राहणारी माकडे कोरलेली आहेत. लहान मंदिर हे हॅथॉर ही देवता व राणी नेफरतिती यांना समर्पित आहे. त्याच्या प्रवेशद्वाराच्या दोन्ही बाजूस फॅरोह रामेसिस दुसरा याची १० मी. उंचीची चार व राणी नेफरतितीची दोन शिल्पे कोरलेली आहेत. नाईल नदीवरील आस्वान हाई या अजस्र सुप्रसिद्ध धरणाच्या बांधकामामुळे ही मंदिरे पाण्यात बुडण्याचा धोका निर्माण झाला. इ. स. १९६४ च्या दरम्यान युनेस्को या जागतिक संस्थेच्या मदतीने हे संपूर्ण देवालय व रामेसिस दुसरा याच्या शिल्पांसह ही मंदिरे खडकातून तुकड्यातुकड्याने कापून पुन्हा जशीच्या तशी एका उंच टेकडीवर काटेकोरपणे पुन्हा बसवली आहेत. नाहीतर ही भव्य कलाकृती कायमची पाण्याखाली जाऊन नष्ट झाली असती.

तळटीप : फॅरोह : इजिप्शियन सम्राट (राजा)

ओसिरीस : मरणाचा देव (यम)

पायलॉन : आयताकृती व वर निमुळत्या होत जाणाऱ्या दोन बाजूंवर दोन प्रचंड मनोरे असतात, त्यांना 'पायलॉन' म्हणतात.

रोमन कला

(४) पॅन्थेऑन मंदिर :

प्रकार : वास्तू (धार्मिक)

स्थळ : रोम, इटली

राजवंश : सम्राट हॅड्रियन

निर्मिती कालखंड : इ. स. पहिले शतक

वास्तुतज्ज्ञ : अपोलोडोरस ऑफ दमास्कस

माध्यम : काँक्रीट व संगमरवर

आकार : परिघ : ११२ फूट, उंची : १४२ फूट

शैली : प्राचीन रोमन वास्तुशैली

कलात्मक वैशिष्ट्ये : रोममध्ये आयताकृती मंदिराप्रमाणे गोल मंदिरेही आढळतात. रोमनांनी बांधलेल्या गोल मंदिरांपैकी अतिभव्य, कलात्मक नमुना म्हणून हे मंदिर जगभर ख्यातिप्राप्त आहे. जगातील उत्कृष्ट इमारतीत या मंदिराचा अंतर्भाव केला जातो कारण एवढी भव्य गोल वास्तुरचना त्या काळात तरी अपूर्व होती. रोममधील सर्व प्राचीन मंदिरांपैकी सुरक्षित असलेले हे मंदिर आहे. मंदिराच्या गोलाकार भिंतीची जाडी ६ मीटर आहे. या भिंतीला लागून प्रवेशद्वार आहे. प्रवेशद्वारासमोर दुपाखी छप्पर असलेला द्वारमंडप आहे. छप्पर एकसंध दगडाच्या १६ स्तंभांवर आधारलेले आहे. स्तंभांवर ग्रीक पद्धतीची तिकोनिका आहे. स्तंभ आणि तिकोनिकेवर ब्राँझ शिल्पांची रचना केलेली आहे. छप्परांच्या सर्वात वर जगातील सर्वात मोठा समजला जाणारा ४३.२५ मीटर व्यासाचा घुमट आहे. त्याची उंची ४२ मीटर आहे. बाहेरून या घुमटाची भव्यता फारशी जाणवत नाही. वऱ्हांड्यातून मंदिरात प्रवेशासाठी एकच दरवाजा आहे. त्याचे मूळचे ब्राँझ

(अ) : पॅन्थेऑन मंदिर

आकृती ४.४ (ब) : पॅन्थेऑन मंदिर

दरवाजे आजही अस्तित्वात आहेत. मंदिरात प्रवेश केल्यानंतर आतमध्ये भव्य अशी मोकळी जागा आहे. मंदिराच्या आतील भिंती संगमरवरी फरशीने आच्छादलेल्या आहेत. आत भिंतीना मोठ्या आकाराचे उभट कोनाडे आहेत. ते एकाआड एक गोल व चौकोनी आहेत. त्यांच्यापुढे कोरिन्थियन शैलीचे स्तंभ आहेत. आतील गोलाकार घुमटावर पेटीच्या आकाराच्या अलंकृत अशा पट्ट्या आहेत. आज मात्र त्यांच्यावरील गुलाब पाकळ्यांचे अलंकरण नष्ट झालेले आहे. घुमटास मध्यभागी ८.५ मीटर व्यासाचे उघडे वर्तुळाकार छिद्र आहे. त्यातून आतमध्ये मोकळी हवा व प्रकाश पडतो. मंदिरात प्रवेश येण्याचा हा एकलता एक मार्ग आहे.

(५) अॅम्फीथिएटर, रोम :

प्रकार : वास्तू (नाट्यगृह)

स्थळ : रोम, इटली

ठळक वैशिष्ट्ये : इ. स. पूर्व काळापासूनच प्राचीन ग्रीस देशात खुल्या नाट्यगृह निर्मितीला सुरुवात झाली. टेकडीच्या खाली मध्यभागी सपाट जागेवर सादरीकरणासाठी रंगमंच व उतरत्या डोंगराच्या अर्धवर्तुळाकार जागेत प्रेक्षकांना बसण्याची व्यवस्था असे. पाचव्या शतकातील सिराक्यूस सिसिली, इटली येथील अर्धवर्तुळाकार नैसर्गिक टेकड्यांचा वापर केलेला ग्रीक रंगमंच सर्वात प्राचीन समजला जातो. रोमनांनी ही नाट्यपरंपरा पुढे नेली. ग्रीकांनी बांधलेल्या

खुल्या नाट्यगृहांचा त्यांनी विकास केला. रोमनांनी टेकड्या फोडून, खोदून, नाट्यगृह न बांधता सपाट जागेवर ती बांधली. त्यासाठी त्यांनी दगडांच्या भिंती उभारल्या. ग्रीक नाट्यगृह अर्धवर्तुळाकार होते. रोमन स्थापत्यविशारदांनी दोन अर्धवर्तुळाकार नाट्यगृहे एकत्र जोडून त्यांनी नाट्यगृहे वर्तुळाकार वा अंडगोलाकार बांधली. चारही बाजूंनी गोलाकार उंच भिंती बांधून त्यात उतरत्या पायऱ्या बांधल्या. अशा रचनेला अॅम्फीथिएटर किंवा 'उभयासनी' नाट्यगृह म्हणतात. ग्रीक पद्धतीच्या अॅम्फीथिएटरच्या रचनेत रोमनांनी बदल केले. यांत छप्पर, प्रसिद्ध व्यक्तींची शिल्पे, स्तंभ व उठावदार कोरीव कामांची सजावट

अॅम्फीथिएटर, रोम

यांची भर घातली. केंद्र स्थानी रंगमंच आणि उतरत्या बैठका असलेले वर्तुळाकार प्रेक्षागृह अशी रचना आहे.

(६) क्लोजिअम :

प्रकार : वास्तू (अॅम्फीथिएटर)

स्थळ : रोम, इटली

निर्मिती : कालखंड : इ. स. ७० ते ८० वर्षे

राजवंश : रोमन वेस्पियन, टाईट्स

माध्यम : ट्रॅव्हर्टाईन दगड व तुफा दगड

आकार : उंची : ४६ मी, विस्तार : ५३७ मी.

कलोझिअम

कलात्मक वैशिष्ट्ये : रोमन साम्राज्यात बांधले गेलेले हे सर्वात मोठे क्रीडागार जे कलोझिअम नावाने जगप्रसिद्ध आहे. तोरण व कमान यांच्या वास्तुरचनेत संयुक्तपणे केलेला उपयोग हे रोमन वास्तुकलेचे वैशिष्ट्य होय. तसेच वेगवेगळ्या शैलीतील स्तंभांचा चातुर्याने व सौंदर्यपूर्णतेने केलेला उपयोग, हा या नाट्यगृहाचा खास विशेष म्हणावा लागेल. चाळीस ते पन्नास हजार लोक एकाच वेळी बसू शकतील इतक्या प्रचंड आकाराची दीर्घ वर्तुळाकार चार मजली वास्तू आहे. आज मात्र त्याचा दोन तृतीयांश भाग उध्वस्त झालेला आहे. अवाढव्य प्रमाण व गुंतागुंतीची रचना हे त्याचे खास विशेष आहे. या प्रचंड क्रीडागाराचे सौंदर्य बाहेरून अंडाकृती विस्तार व त्याला असलेल्या असंख्य कमानींमुळे अधिक खुलून दिसते. या कमानींचे बांधकाम तुफा दगडात केलेले आहे. बाहेरील भिंत चार भागात विभागली असून त्याचे मजल्यासारखे तीन भाग होतात. प्रत्येक मजल्याच्या प्रवेशद्वारासमोर स्तंभ, तोरणे व कमानी यांचा संयुक्त वापर केलेला दिसतो. या कलोझिअमच्या मजबुतीसाठी तळमजल्यावर डोरिक व तस्कन या शैलीतील कणखर स्तंभ योजले आहेत. कारण संपूर्ण इमारतीचे वजन तोलून धरण्यासाठी अशाच कणखर स्तंभांची गरज होती. वरच्या दोन मजल्यांवर आयोनिक शैलीच्या नाजूक स्तंभांचा उपयोग केलेला असून सर्वात वरच्या व शेवटच्या मजल्यावर कोरिन्थियन शैलीतील अलंकृत स्तंभांची योजना केली आहे. शेवटचा मजला भिंतीने झाकला

आहे. इमारतीच्या शिखरावर छत बसवण्याची योजना आहे. ऊन व पाऊस यांपासून प्रेक्षकांचे संरक्षण व्हावे हा छत बसवण्यामागे उद्देश आहे. आतल्या भागात साहसी खेळांसाठी प्रदीर्घ जागा व आजूबाजूला नियोजनपूर्वक बैठक व्यवस्था केलेली दिसते. आतील सज्ज्याच्या बैठक व्यवस्थेपर्यंत जाण्यास बैठकमार्गातून छोटे छोटे मार्ग बांधलेले आहेत.

ग्रीक कला

पाश्चात्य वास्तुकला

ग्रीक वास्तुकलेचे पटकन लक्षात येणारे विशेष म्हणजे साधे पण तर्कशुद्ध बांधकाम, प्रमाण बद्धता, रचनात्मक तपशीलातील सफाईदारपणा आणि बांधकामासाठी लागणाऱ्या सामग्रीचा कलात्मक वापर होय. ग्रीक वास्तुरचना साधी असली तरी आकर्षक होती. डौलदार स्तंभ आणि त्यावर आधारलेल्या तुळ्या व चौकटी हा ग्रीक वास्तुकलेचा रचनात्मक विशेष आहे. स्तंभांमुळे छप्पर तोलले जायचे आणि त्यामुळे वास्तुच्या सौंदर्यात आणखी भर पडायची. इजिप्शियन मंदिरात स्तंभ होते. पण ते आतल्या बाजूस होते. ग्रीक मंदिरांत स्तंभ दर्शनी बाजूस उभारले गेल्यामुळे मंदिरे अधिक भव्य व आकर्षक दिसू लागली. ग्रीक वास्तुरचनेत कमानींचा उपयोग केलेला आढळत नाही.

इमारतीच्या बांधकामासाठी लागणारे साहित्य ग्रीक साम्राज्याच्या प्रदेशात विपुल प्रमाणात उपलब्ध होते. जंगलातून लाकूड भरपूर मिळत असे आणि पर्वतांत विविध प्रकारचा आकर्षक व चमकदार संगमरवरी दगड सापडत असे. हस्तिदंत व ब्रॉन्झ यांसारखे साहित्यही वापरले जात असत परंतु ते बाहेरून आणले जात असे.

ग्रीक वास्तुकला शैलीचे तीन मुख्य प्रकार

१. डोरिक २. आयोनिक ३. कोरिन्थियन

वास्तुकला शैली म्हणजे ग्रीक स्थापत्यकारांनी वास्तुकलेला दिलेली महत्त्वाची देणगी आहे. या वास्तुकला शैलीला ऑर्डर असे म्हणतात. या शैलीचे स्वरूप ग्रीकांनी निश्चित केल्यावर पुढील ग्रीक

स्थापत्यकारांनी त्यामध्ये थोडा सुद्धा बदल केलेला दिसत नाही किंवा नवीन शैली निर्माण केली नाही. प्रमाणबद्धता हा ग्रीक कलेचा आधार असल्याने प्रमाणबद्धतेमध्ये थोडाफार बदल केलेला दिसून येतो. एकूण वास्तुनिर्मितीत सर्व दर्शनी भागांवर स्तंभांची योजना हे या शैलीचे खास गुणवैशिष्ट्य मानले जाते.

पार्थिनॉन मंदिर (ग्रीक)

पार्थिनॉन हे डोरिक शैलीतील मंदिर म्हणजे ग्रीक वास्तुकलेचा उत्कृष्ट नमुना समजला जातो. ते अथेन्स शहरातील अक्रॉपलिस टेकडीवर अथेना देवतेच्या सन्मानार्थ इ.स.पू. ४४७ – ४३८ च्या काळात उभारण्यात आले. हे मंदिर अकाराने मोठे व प्रमाणबद्ध असल्याने ग्रीक सुवर्णयुगाची साक्ष देणारे आहे. ते पेरिकलीझने (इ.स.पू. ४६१ – ४२९) फिडीयसच्या मार्गदर्शनाखाली इक्टिनॉस आणि कॅलिक्रेटस या दोन वास्तुविशारदांकडून बांधून घेतले. तर मंदिराच्या शिल्पसजावटीचे काम त्या काळच्या प्रसिद्ध दगडात बांधले असून ते बांधण्यास जवळपास १० वर्षे लागली. या आयताकार मंदिराची रुंदी ३०.८९ मी. व लांबी ६९.५४ मी. असून मंदिर पूर्वाभिमुख आहे. या मंदिराला एक लहान व एक मोठे अशी दोन गर्भगृहे आहेत. या मधील मोठे गर्भगृह पूर्व दिशेला असून त्यामध्ये सोने व हस्तिदंताने बनवलेला १२ मी उंचीचा अथिना देवतेचा पुतळा होता. पश्चिम दिशेला छोटे गर्भगृह आहे त्याला पार्थिनॉन असे म्हणले जायचे त्यावरूनच मंदिराला पार्थिनॉन असे नाव पडले असावे. या गर्भगृहाचा उपयोग कशासाठी करत हे निश्चितपणे समजत नाही. मंदिराच्या प्रवेशद्वाराच्या व पाठीमागच्या बाजूला आठ-आठ

स्तंभ आहेत. दोन्ही बाजूला भिंतीलगत असलेल्या खांबांची संख्या प्रत्येकी सतरा आहे. स्तंभाच्या चौकटीवरील व मेटॉपवरील शिल्पसजावट यामुळे मंदिराचे वास्तुसौंदर्य वाढल आहे. मंदिराला उतरते छप्पर असून त्यावर शिल्पसजावट केलेली आहे.

पुढील काळात ग्रीसने जेव्हा नवीन उदयाला आलेला ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला तेव्हा ग्रीकांनी या मंदिराचे चर्चमध्ये रूपांतर केले. त्यानंतर तुर्क लोकांनी हा प्रदेश जिंकून घेतला तेव्हा चर्चचे मशिदीत रूपांतर केले. इ.स. १६८७ मध्ये झालेल्या युद्धात या मंदिराचा उपयोग दारूच्या कोठारासाठी केला गेला त्यामुळे एकदा दारूगोळ्याचा स्फोट होऊन पार्थिनॉन मंदिराची बरीच पडझड झाली. यांपैकी वरील शिल्पे लॉर्ड एल्जिनने तुर्कांच्या परवानगीने गोळा केली व ब्रिटिश संग्रहालयाला विकली. उरलेली काही शिल्पे लूव्हर येथील संग्रहालयात ठेवण्यात आली आहेत. या मंदिराच्या जीर्णोद्धाराचे काम ग्रीस शासनाने सुरू केले होते.

इतर मंदिरे

इ.स. पूर्व ४२१ ते इ.स. ४०६ या काळात इरेक्थेअम (Erechtheum) हे दुसरे प्रसिद्ध मंदिर बांधण्यात आले. या मंदिराचा अनुविक्षेप मेसिक्लस (Mnesikles) या स्थापत्यकाराने तयार केला. या मंदिराचे स्वरूप नेहमीप्रमाणे नसून ते दोन पातळ्यांवर उभारले आहे. दोन पातळ्यांमधील अंतर ३ मी. एवढी हे मंदिर आयोनिक शैलीमध्ये बांधलेले असून त्याच्या पूर्वेला व उत्तरेला असे दोन दर्शनी भाग आहेत. उत्तरेकडील दर्शनी स्तंभाएवजी प्रस्तरपाद व छप्पर भाग डोक्यावर झेलत उभ्या असलेल्या स्त्रियांचे पुतळे आहेत.

हाजिया सोफिया चर्च

बायझंटायन काळातील सर्वात मोठे चर्च म्हणजे हाजिया सोफिया (Hagia Sophia) होय. जस्टिनियन बादशहाने आपल्या देखरेखीखाली

इ.स. ५३२ च्या सुमारास या चर्चच्या बांधकामास सुरुवात केली त्यासाठी अँथेमिअस (Anthemius) व इसाडोर (Isidore) हे दोघे स्थापत्यविशारद राजा बरोबर होते. त्यांनी ही इमारत सहा वर्षात झपाट्याने पूर्ण केली जवळजवळ दहा हजार माणसे त्यासाठी काम करत होती. मौल्यवान संगमरवर व बांधकामासाठी लागणारे साहित्य निरनिराळ्या प्रांतातून आणून त्यांना मुक्तपणे वापर केला गेला. बऱ्याच वेळा भूकंपाच्या धक्यांनी हाजिया सोफियाची पडझड झाली आहे व त्यामुळे बऱ्याच वेळेस दुरुस्ती करावी लागली. हाजिया सोफियाचा अनुविक्षेप साधारणपणे चौकोनी असून त्याची लांबी व रुंदी अनुक्रमे ७६ मीटर व ६७ मीटर आहे. मुख्य सभामंडप, दुतर्फी असलेल्या दुमजली पाखा हे चर्चचे प्रमुख भाग आहेत. पूर्वेकडील टोकाला स्तब्धिका असून त्या भागात मुळात वेदी होती. पश्चिम बाजूला प्रवेशद्वाराला तीन दरवाजे आहेत. मुख्य सभामंडपाच्या वर डौलदार भव्य आणि आकर्षक घुमट आहे. मुख्य घुमटाच्या दोन्ही बाजूस थोड्या खालच्या पातळीवर दोन घुमट आहेत. मुख्य घुमटाचा व्यास ३२.५ मीटर असून तो ५५ मीटर उंचीवर आहे. या घुमटाच्या पायथ्याजवळील वर्तुळाकार जागेत चाळीस खिडक्या आहेत. सभामंडपाला सामावून घेणाऱ्या चार मोठ्या कमानदार स्तंभावर, हा घुमट अगदी अलगद ठेवल्या सारख्या वाटतो. तसेच या चौरस दालनावर उभारलेल्या घुमटाला आधार देणारी बैठक त्रिकोणी आहे.

या इमारतीचा आतील भाग जाळीदार संगमरवरी व मोझाईक चित्रांनी सजवला आहे. तसा बाहेरचा भाग फार सजवलेला नाही. यात वापरलेले दगडीस्तंभ

एकसंध आहेत. भिंतीला व घुमटाला बैठकीला असलेल्या छोट्या छोट्या खिडक्यांतून आत येणारा प्रकाश, स्तंभ आणि कमानदार हारींमधून पसरत असल्यामुळे छाया प्रकाशाचा मनोहारी खेळ पाहायला मिळतो. खालच्या बाजूला गडद रंगाच्या संगमरवरी फरशा व अगदी वरच्या टोकाला सोनेरी रंगातील घुमट, अशी गडद रंगापासून सौम्य रंगापर्यंत चढत्या क्रमाने केलेली हेतूपूर्वक केलेली आखणी हे वैशिष्ट्य पाहावयास मिळते. या चर्चची निर्मिती म्हणजे बायझंटायन वास्तूकलेचा परमोत्कर्ष होय, असे म्हटले तर ते अतिशयोक्त ठरू नये.

नोत्र दाम

कॅथेड्रल हे या काळातील महत्त्वाची वास्तू पॅरिसमधील 'नोत्र दाम' हे कॅथेड्रल विशेष प्रसिद्ध आहे. नोत्र दाम या शब्दाचा अर्थ 'आमची आदरणीय कुलीन स्त्री' असा आहे. येशू ख्रिस्तांची आई मेरी हे स्त्री जातीचे प्रतीक मानण्यात आले, तिच्या स्मरणार्थ कॅथेड्रलस उभारण्यात आली. १२ व्या शतकातील उत्तरार्धात निर्माण झालेली कला 'गॉथिक कला' म्हणून ओळखली जाते. या काळातील महत्त्वाची वास्तू म्हणजे पॅरिसमधील नोत्र दाम कॅथेड्रल होय. सौम्यता व काटेकोर साधेपणा हे त्याच्या पश्चिमेकडील दर्शनी भागाचे वैशिष्ट्य होय. परिपूर्ण सम-अंग हे ध्येय असल्याचे दिसत नाही. वरील दोन मनोऱ्याच्या खालील बाजूस असलेल्या राज सज्याच्या दोन्ही बाजूस पुष्कळ असमानता आहे. मध्यवर्ती दालनाच्या तोरण कमानांचे आधारस्तंभ रोमनेस्क शैलीतील स्तंभाप्रमाणे गोल व जाडजूड आहेत. त्यामुळे नंतरच्या काळात कॅथेड्रलमधील अंतरभागाप्रमाणे येथील अंतर्भाग हलकाफुलका वाटत नाही. पहिल्या मजल्यावर मोठ्या आकाराची ट्रेसरीयुक्त गोल खिडकी (रोजविंडो) आहे. या वास्तूचे वैशिष्ट्य रंगीत काचचित्रांनी अलंकृत खिडक्या हे आहे. या खिडक्या म्हणजे प्रकाशाच्या साहाय्याने निर्माण केलेली रंगीत चित्रे आहेत. बाह्य भागाला ती सुशोभित करतातच परंतु अंतर्भागात रंगीबेरंगी प्रकाशाचे समृद्ध स्वर्गीय वातावरण निर्माण होते.

सीस्टाइन चॅपेल (Sistine Chapel)

सीस्टाइन चॅपेल हे पोपचे अधिकृत खाजगी प्रार्थना मंदिर आहे. ते इसवी सन १४७५ ते १४८३ या काळात बांधले गेले. अनेक धार्मिक कार्यक्रमांखेरीज नव्या पोपची निवडणूक करण्याची सभा याच प्रार्थना मंदिरात भरत असे. जमिनीवर पण सुंदर मोझाईक काम रोमन शैलीचे आहे. बाजूच्या मुख्य भिंतीवर सहा-सहा फ्रेस्को चित्रांच्या दोन मालिका आहेत. याचा त्यांच्या गोलाकृती छतावर मायकल एंजेलो याने इसवी सन १५०८ ते १५१२ या चार वर्षात परातीवर उताणे पडून आपली जगप्रसिद्ध फ्रेस्को चित्रे रंगवली. फ्रेस्को चित्रे रंगवण्याचे काम कधीही न केलेल्या मायकल एंजेलोला जबरदस्तीने हे काम करावयास लावणारा पोप दुसरा

ज्युलियस याने मोठीच दूरदृष्टी व प्रतिभा दाखवली. जगाची उत्पत्ती व विकास या विषयाच्या बायबलमध्ये वर्णन केलेल्या घटनांचे चित्रण यात आहे. सुदृढ व परिपूर्ण मानवी शरीर चित्रित करण्याचा त्याचा प्रयत्न या चित्रात दिसतो. मायकेल एंजेलो मूळचा शिल्पकार होता त्यामुळे त्याच्या मानवाकृती या शिल्प सदृश्य व घनता पूर्ण आहे. अँडमचा जन्म, ईव्हचा जन्म, सूर्य, चंद्र व तारे यांची उत्पत्ती इत्यादी चित्रे प्रसिद्ध आहेत. वेदीच्या मागील भिंतीवर त्याने पोप तिसरा पॉल यांच्या आदेशावरून 'अंतिम निवाडा' हे भव्य फ्रेस्को चित्र इसवी सन १५३५ ते १५४२ या सहा वर्षात रंगविले. ग्रीक अपोलो हर्क्युलसप्रमाणे दिसणारा ख्रिस्त पुण्यवान व पापी आत्म्यांचा अंतिम निवाडा करीत असल्याचे दृश्य या भव्य व अप्रतिम चित्रात रंगवले आहे.

स्वाध्याय

प्र.१. कंसातील योग्य शब्द रिकाम्या जागी लिहा.

(पिरॅमिड, इजिप्शियन, क्लोझियम, थडगे, पॅन्थेऑन)

- (१) पाश्चात्य वास्तुकलेची सुरुवात ..... कलेपासून झाली.
- (२) ..... हा इजिप्शियन वास्तुकलेचा खास विशेष आहे.
- (३) रोमन साम्राज्यातील सर्वात मोठे क्रीडागार ..... या नावाने प्रसिद्ध आहे.
- (४) पिरॅमिड म्हणजे विशिष्ट आकाराचे .....

प्र.२. थोडक्यात माहिती लिहा.

- (१) खुफूचा पिरॅमिड
- (२) क्लोझियम
- (३) पॅन्थेऑन मंदिर

प्र.३. खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) एक लक्ष माणसांची वीस वर्षात पूर्ण केलेले बांधकाम कोणते?
- (२) पायलॉन कशाला म्हणतात?
- (३) अबू सिंबेलच्या मंदिरांना कशामुळे धोका निर्माण झाला?

प्र.४. खालील प्रवासवर्णनाचे पुस्तक वाचा.

'इजिप्तायन' - लेखिका मीना प्रभू

- १) पिरॅमिड म्हणजे काय?
- २) खुफूचा पिरॅमिड अजून कोणत्या नावाने ओळखला जातो?
- ३) इजिप्शियन लोक आत्म्यास काय म्हणत?
- ४) ममी कशास म्हणतात?
- ५) पिरॅमिडची निर्मिती कशामुळे झाली?
- ६) फॅरोह म्हणजे काय?
- ७) जगातील उत्कृष्ट इमारतीत कोणत्या मंदिराचा अंतर्भाग केला जातो?
- ८) पॅन्थेऑन मंदिरात मोकळी हवा व प्रकाश खेळवण्यासाठी घुमटास कोणती योजना केलेली आहे?
- ९) क्लोझियम म्हणजे काय?
- १०) उभयासनी नाट्यगृह कशास म्हणतात?
- ११) क्लोझियमच्या तळमजल्यावर कोणत्या शैलीचे कणखर स्तंभ योजले आहेत?
- १२) रोममधील सर्वात मोठ्या क्रीडागाराचे नाव काय?
- १३) खुफू पिरॅमिड बांधण्यासाठी कीती घडीव दगड लागले असावेत?
- १४) खुफू पिरॅमिडमधील शवपेटिका कोणत्या दगडात केलेली आहे?